

ELDAR İSMAYILOVUN TƏDQİQATLARINDA “BÖYÜK TERROR”UN REPRESSİV MEXANİZMLƏRİ

Nərgiz KƏRİMOVA

Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan

*Yazışılan müəllif: nargizkarimova60@gmail.com

NƏŞR TARİXİ:

Qəbul edilmə tarixi:

02.06.2026

Nəşr edilmə tarixi:

28.09.2026

AÇAR SÖZLƏR:

repressiya, böyük
terror, Eldar
İsmayilov,
tarixşünaslıq,
repressiv
mexanizmlər,
Azərbaycan

XÜLASƏ

Məqalədə Eldar İsmayilovun tədqiqatları əsasında Azərbaycanda “böyük terror”un repressiv mexanizmləri tarixşünaslıq baxımından təhlil edilir. Tədqiqatın məqsədi İsmayilovun tədqiqatlarının elmi əhəmiyyətini müəyyənləşdirmək və repressiya aparatının institusional quruluşunu, fəaliyyət mexanizmlərini aydınlaşdırmaqdır. Məqalənin strukturu repressiya mexanizmlərinin kompleks və ardıcıl təhlili prinsipi əsasında qurulmuşdur. Tədqiqatda əvvəlcə repressiyaların siyasi və inzibati səviyyədə planlaşdırılması, Moskvanın müəyyən etdiyi göstərişlər və kvota sistemi araşdırılır, daha sonra isə bu siyasətin həyata keçirilməsində iştirak edən cəza və məhkəmə orqanları olan “üçlükər”, SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyasının Səyyar Sessiyaları, Respublika Ali Məhkəməsi və Xüsusi Müşavirənin fəaliyyəti, işgəncənin dövlət səviyyəsində qanunlaşdırılması məsələləri ardıcıl şəkildə işıqlandırılır. İsmayilovun tədqiqatına əsasən 1937-1938-ci illərdə Azərbaycanda real repressiya qurbanlarının sayı 80-100 min nəfər kimi qiymətləndirilir. İsmayilov “böyük terror”un cəmiyyətin bütün təbəqələrini — kəndliləri, ziyalıları, milli azlıqları və hətta ailə üzvlərini də əhatə etdiyini arxiv sənədləri ilə əsaslandırır. Nəticə etibarlı ilə İsmayilovun tədqiqatı repressiya dövrünü təkcə statistik göstərici kimi deyil, sistemli idarəçilik texnologiyası və cəmiyyətin mənəvi-psixoloji aşınma prosesi kimi təhlil edən fundamental tarixşünaslıq əsəri kimi qiymətləndirilir.

GİRİŞ

Repressiyalar dövrünün tarixini tədqiq edən bir çox tədqiqatçılar etibarlı mənbə kimi Eldar İsmayilovun əsərlərinə müraciət edirlər. Buna səbəb tədqiqatçının əsərlərində emosional tarixdən daha çox faktoloji tarixə yer verilməsi, yeni arxiv materiallarının dövrüyyəyə cəlb edilərək repressiya dövrünün analitik təhlil edilməsidir.

Məqalənin əsas məqsədi Eldar İsmayilovun tədqiqatlarının elmi əhəmiyyətini müəyyənləşdirmək və repressiya aparatının institusional quruluşunu, fəaliyyət mexanizmlərini tarixşünaslıq baxımından sistemli şəkildə təhlil etməkdir. Bu məqsədlə tədqiqatda “Böyük terror”un institusional mexanizmi necə qurulmuşdu? “Repressiya aparatı cəmiyyətin hansı təbəqələrini əhatə edirdi?” və “E.İsmayilovun tədqiqatları bu proseslərin izahında nə dərəcədə metodoloji yenilik təşkil edir?” suallarına cavab tapmağa çalışacağıq.

1937-1938-ci illərin “böyük terror”u uzunmüddətli sistemli hazırlığın məhsulu idi. 1934-1936-cı illəri əhatə edən hazırlıq mərhələsi kütləvi repressiyalar üçün siyasi, ideoloji və inzibati baxımdan zəmin yaratmışdı. Bu dövrdə Azərbaycanda həyata keçirilən repressiyalar ümumsovet terrorunun ayrılmaz tərkib hissəsi olmaqla yanaşı, respublikanın özünəməxsus siyasi mühiti, etnik strukturu və Bağirovun şəxsi rolu ilə şərtlənən spesifik xüsusiyyətlər də daşıyırdı.

MATERIAL VƏ METODLAR

Tədqiqat ilk növbədə tarixşünaslıq təhlili metoduna əsaslanır. Məqalənin əsas mənbə bazasını Eldar İsmayilovun “böyük terror”a həsr olunmuş “Azərbaycanda “böyük terror”un tarixi” monoqrafiyası (İsmayilov, 2019) və elmi məqalələri (İsmayilov, 2010; İsmayilov & Həsənov, 1988a; İsmayilov & Həsənov, 1988b) təşkil edir. Bu əsərlərdə müəllif tərəfindən istinad edilən arxiv sənədləri, ARPSPİHDA fondları, Siyasi Büro qərarları, məhkəmə materialları və istintaq sənədləri tədqiqatda birincil mənbə kimi İsmayilovun şərhli və təhlili vasitəsilə dəyərləndirilmişdir. Bununla yanaşı, Xaustov, Naumov və Plotnikovanın tərtib etdiyi “Lubyanka. Stalin və NKVD-nin Dövlət Təhlükəsizliyi Baş İdarəsi. 1937-1938” (Хаустов и др., 2004) sənədlər toplusu tədqiqatda müstəqil

şəkildə istifadə edilmiş ikinci əsas mənbədir. Bu toplunun müvafiq sənədləri məqaləyə birbaşa əlbat edilmiş, İsmayılovun nəticələrinin faktoloji baxımdan dəstəklənməsinə xidmət etmişdir. Ədəbiyyat siyahısındakı digər mənbələrdən də faktoloji məlumatların dəqiqləşdirilməsi məqsədilə istifadə edilmişdir.

NƏTİCƏLƏRİN MÜZAKİRƏSİ

1937-ci il martın 19-20-də keçirilən plenumla Azərbaycanda kütləvi təmizləmələr yeni mərhələyə qədəm qoysa da, burada diqqət çəkən məqam “xalq düşməni” ifadəsinin işlədilməməsi və cuğulluq etməməyin əsas ittiham kriteriyalarından biri olması idi (İsmayılov, 2019). 1937-ci ilin iyununda keçirilən XIII qurultayın hesabat məruzəsində isə neft sənayesində, nəqliyyatda, balıq sənayesində, kənd təsərrüfatında, ideoloji sahədə fəaliyyət göstərən “düşmənlər”in adı çəkilir, S.M.Əfəndiyev, H.Cavid, M.Müşfiq və Ə.Cavad kimi şəxsiyyətlər M.C.Bağırovun kəskin təhqirlərinə və hücumlarına məruz qalırlar (İsmayılov, 2019).

Repressiyaların mərkəzləşdirilmiş qaydada planlaşdırılması üçün 1937-ci il iyulun 10-da “Antisovet elementlər haqqında” ÜİK(b)P MK Siyasi Bürosunun qərarı əsasında Azərbaycan üzrə xüsusi “üçlük” – Sumbatov, Teymur Quliyev, Cahangir Axundzadə təsdiq edilir (Хайстров и др., 2004). Bu quruma Moskvanın razılığını almadan birbaşa hökm çıxarmaq hüququ verilirdi. Azərbaycan üçün ilkin limitlər belə müəyyən edilmişdi:

- Birinci kateqoriya (güllələnmə): 1000 nəfər (500 qolçomaq, 500 cinayətkar);
- İkinci kateqoriya (sürgün): 3000 nəfər (1300 qolçomaq, 1700 cinayətkar).

Qərara əsasən əksinqilabi üsyançı təşkilatlara aid işlərə “Üçlük”də baxılmasına icazə verilir. Bu zaman 500 nəfərə güllələnmə cəzası tətbiq edilməli, 750 nəfər sürgün edilməli və quldur dəstələrinə mənsub 150 ailə XDİK düşərgələrinə köçürülməli idi (Хайстров и др., 2004). Müəllif qərarı təhlil edərək bildirir ki, əvvəla, güllələnmə və sürgün edilmə üçün namizədlər dedikdə uzun müddət həbsdə olan, istintaqı başa çatmış, cəzaları AKP MK və şəxsən Bağirovla razılaşdırılaraq dövlət təhlükəsizlik orqanlarının təklifi ilə müəyyənləşdirilmiş adamlar nəzərdə tutulurdu. İkincisi, qərarın mətninə əsasən məsuliyyətə cəlb edilmiş konkret kateqoriyalara aid olan insanların kimliyini müəyyənləşdirərkən söhbətin siyasi məhbuslara aid olmadığını düşünmək olar. Amma müəllif burada sistemin ikiüzlülüyünə diqqət çəkir. Çünki qolçomaqlara qarşı mübarizə artıq çoxdan başa çatmış, ölkədə qolçomaq qalmamışdı. Əslində məsuliyyətə cəlb olunanlar antisovet fəaliyyətdə ittiham edilən kolxozçular və fərdi təsərrüfatları olan kəndlilər idi. Cinayətkarlar dedikdə isə şəhərlərdə məsuliyyətə cəlb edilənlərin hamısı hətta siyasi səbəblərdən həbs olunmuş şəxslər də nəzərdə tutulurdu. Siyasi Büronun təsdiq etdiyi rəsmi kvotalara görə isə ilkin mərhələdə Azərbaycanda 500 nəfərin güllələnməsi, 3750 nəfərin həbs düşərgələrinə göndərilməsi və 150 ailənin sürgün edilməsi planlaşdırılmışdı (İsmayılov, 2019).

Bununla yanaşı, 1937-ci ilin payızında müxtəlif səviyyəli rəhbər işçilərin həbsləri davam edirdi. Müəllif tədqiqat işində yalnız sentyabr-oktyabr aylarında həbs edilən 21 nəfər rəhbər işçinin siyahısını təqdim edir. Onun qənaətinə, bu siyahı özlüyündə repressiyaların iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində nomenklatura işçilərini də əhatə etdiyini sübut edir (İsmayılov, 2019).

Müəllif tədqiqat işində repressiyaları həyata keçirən dörd əsas orqana diqqət çəkərək onları aşağıdakı kimi fərqləndirir:

1. Ən kütləvi və amansız orqan olan “Üçlük”lərdə şikayət hüququ yox idi, hökmlər dərhal icra olunurdu. Arxiv sənədinə istinad edən müəllif İsmayıllının Kürdmaşı kəndinin işi üzrə həbs olunan 67 nəfərdən 64-nə ölüm hökmü çıxarıldığını qeyd edir.

2. SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyasının Səyyar Sessiyaları əsasən rəhbər işçilərin və ziyalıların işinə 15-30 dəqiqəlik məhkəmə ilə baxırdı. İsmayılov tədqiqat işində yalnız sessiyanın Matuleviçin və Nikitçenkonun sədrliyi altında fəaliyyət göstərən tərkibini müəyyənləşdirə bilib. Onlar “üçlük”lər kimi ittiham edən və müdafiə olunan tərəflər olmadan fəaliyyət göstərirdilər. Lakin “üçlük”lərdən fərqli olaraq sessiya hökm çıxararkən məhkum olunanlar iclasda iştirak edir və hətta onlara qısa söz deməyə icazə də verilirdi. İlk dəfə belə bir sessiya Bakıda 1937-ci ilin oktyabrında keçirilir.

3. Respublika Ali Məhkəməsi “tamamilə” Konstitusiyaya, rəsmi hüquqi qanunvericiliyə uyğun olaraq Əli Bayramlı rayonunun “xalq düşmənləri”nin, Qonaxkənd rayonunun keçmiş məsul işçilərinin işi, Şamaxı prosesi (İsmayılov & Həsənov, 1988b) üzrə məhkəmə təhqiqatı aparırdı.

4. Hökm çıxaran daha bir orqan SSRİ XDİK nəzdində Xüsusi Müşavirə idi. Qeyri-məhkəmə strukturu olan bu orqanın siyasi cinayətlərdə ittiham edilən insanların taleyini həll etməsində iştirakı 1937-ci ildə nəzərəcarpacaq dərəcədə azalır (İsmayılov, 2019).

1938-ci ildə terrorun miqyası Moskvadan gələn birbaşa göstərişlərlə tənzimlənirdi. ÜİK(b)P MK Siyasi Bürosunun 31 yanvar 1938-ci il tarixli “Antisovet elementlər haqqında” qərarı ilə Azərbaycan SSR üzrə yeni repressiya limitləri müəyyən edildi. Belə ki 2000 nəfər güllələnməyə, 1000 nəfər isə düşərgələrə məhkum edilməli idi (Хаустов и др., 2004).

1938-ci ilin avqustunda Lavrenti Beriyanın SSRİ xalq daxili işlər komissarının birinci müavini vəzifəsinə təyin olunması ilə ölkədə keçirilən kütləvi repressiya siyasətində ciddi dəyişikliklər müşahidə olunmağa başlayır. İsmayılov 30-cu illərin sonunda cəmiyyətdə baş verən hadisələri təsvir etmək üçün sadə bir müqayisədən istifadə edir. 1930-cu ildə Stalin kollektivləşmə və onun həyata keçirilməsi metodları ilə əlaqədar yaranmış narazılığı yerli rəhbərlərin səriştəsizliyi ilə izah edərək “Nailiyyətlərdən baş gicəllənmə” adlı məşhur məqaləsi ilə çıxış etmişdi. İndi isə o, belə bir üsula əl atmağa məcbur deyildi, çünki Stalin həm kütləvi terror siyasətinin səhv olduğunu etiraf etmək istəmirdi, həm də özünü müdafiə edə biləcəyi heç bir şəxs yox idi. Belə ki repressiyalar cəmiyyətdə Stalinə qarşı müqavimət ruhunu aradan qaldırmışdı (İsmayılov, 2019).

1938-ci il avqustun 1-ə qədər qaldırılmış cinayətlər üzrə istintaq işləri 1938-ci ilin sentyabr-oktyabr aylarında yekunlaşdırılır. Partiya təşkilatı rəhbərliyi və respublika XDİK bir çox məsələləri alternativ yolla həll etmək imkanı əldə edir. İndi istintaq işlərinin “üçlük”lərə göndərilməsi üçün qərar qəbul edilməsinə ehtiyac yox idi, prosesi uzadaraq Moskvaya, Xüsusi Müşavirənin təhqiqatına göndərmək olardı. Mövcud sənədlərin təhlili hər iki üsuldən istifadə edildiyini göstərir. Müəllif birinci üsula nümunə kimi Azərbaycan Dram teatrının aparıcı aktyoru Abbas Mirzə Şərifzadə, məşhur pianoçu, Bakı Şərq Konservatoriyasının yaradıcısı Xədicə Qayıbova, İsmayilli icra komitəsinin sədri Salman Hüseynovun talelərini göstərir. İkinci üsula isə 1938-ci il noyabrın ortalarına qədər işləri baxılmaq üçün hazır olmayan insanların işlərini aid edir. Onların içərisində Baş Ədəbiyyat idarəsinin keçmiş rəhbəri Ağahüseyn Rəsulzadə, Xalq torpaq komissarlığının Pambıq idarəsinin 1937-ci ildən həbs edilmiş rəisi Ələkbər Əliyev, Nuxa İpək kombinatının direktoru Əlişrəf Kərimov, Pedaqoji İnstitutun keçmiş direktoru Hüseyn Musayev, Moskvada keçmiş partiya işçisi Həsən Ələkbərov, xalq torpaq komissarlığının keçmiş təlimatçısı Əli Rəhmanov, “Azdövləttəxumfond” trestinin keçmiş direktoru Qulam Nuriyev, Yazıçılar İttifaqının keçmiş sədri Seyfulla Şamilov və bir çoxlarına qismən yüngül cəzalar verilir. Bundan sonra işlərə yalnız Xüsusi Müşavirə və məhkəmələr baxa bilərdi. İsmayılov qərarların qəbul edilməsində subyektiv faktorun təsirini qəbul etsə də, bu proseslərin konkret olaraq kim tərəfindən – Bağirov, XDİK işçiləri və ya digərləri tərəfindən yubadıldığını mövcud arxiv materiallarına əsasən söyləməyin kifayət qədər çətin olduğunu vurğulayır (İsmayılov, 2019).

İsmayılov 1938-ci ilin noyabr ayını Azərbaycanda da “böyük terror”un sonu kimi qəbul edir. Müəllif arxiv sənədinə istinad edərək qeyd edir ki, repressiya maşını ilin sonuna doğru sürətini azaltsa da, 1938-ci il ərzində böyük dağıntılar törətmişdi. 1938-ci ildə təkcə “üçlük”lər tərəfindən 7241 nəfər olmaqla, ən azı 10 000 nəfərin istintaq işinə baxılmışdı. Onlardan 5061 nəfəri siyasi, 2180 nəfəri isə cinayət xarakterli əməllərdə günahlandırılırdılar. Təkcə “antisovet” təbliğatına görə 1108 nəfər ölüm hökmünə məhkum edilmişdi (İsmayılov, 2010).

İsmayılovun tədqiqatında 1930-cu illərin repressiv siyasətinin sosial strukturu təhlil edilərkən, “böyük terror”un əsas ağırlıq mərkəzinin kənd əhalisinin üzərinə düşdüyü konseptual bir nəticə kimi ortaya çıxır. Müəllif vurğulayır ki, kənd sakinləri və sırası kolxozçular arasında repressiya planlarını icra etmək, xüsusən də XDİK-nın rayon şöbələri üçün daha asan və əlçatan bir hədəf idi. Bu prosesin mexanizmi XDİK-nın hər bir rayon bölməsinə mərkəzdən konkret kvotaların, yəni birinci dərəcə (güllələnmə) və ikinci dərəcə (sürgün və ya düşərgə həbsi) üzrə repressiya planlarının təqdim edilməsi ilə reallaşdırılırdı (İsmayılov, 2019).

Arxiv sənədləri əsasında İsmayılovun apardığı təhlillər göstərir ki, 1930-cu illərin repressiv aparatının daxili mexanizmi hüquqi prosedurlardan tamamilə uzaqlaşaraq mütəşəkkil zorakılıq

sisteminə çevrilmişdi. 1950-ci illərin ortalarında XDİK-nin keçmiş əməkdaşı Fyodr Qoryayevin təqdim etdiyi detallı təsvirlər də sübut edir ki, məhkumlar qeyri-insani rəftar və işgəncələrə məruz qaldıqları üçün müstəntiqlərin əvvəlcədən hazırladığı saxta “etiraf” protokollarını imzalamağa məcbur edilirdilər. Məhkumların “etiraf” protokolları real dəlillərə deyil, vəhşi işgəncələrə və ailə üzvlərinə qarşı təhdidlərə əsaslanırdı. İsmayılov Biləndərzadənin arxiv sənədinə istinad edərək sübut edir ki, dövlət təkcə fiziki gücdən deyil, həm də övladların sürgün edilməsi və həyat yoldaşının həbsi kimi ağır psixoloji basqı vasitələrindən istifadə edir, insanları uydurma cinayətləri boyunlarına almağa vadar edirdi (İsmayılov, 2019). Bu proses zamanı fiziki təzyiq altında olan şəxslər təkcə uydurma cinayətləri boyunlarına almır, həm də zəncirvari həbsləri təmin etmək üçün antisovet təşkilatın üzvü kimi daha 40-50 nəfərin adını çəkməyə məcbur olurdular (Rüstəmli & Aliyev, 1993). İsmayılov bu vəziyyəti dövlət idarəçiliyinin deqradasiyası kimi qiymətləndirərək qeyd edir ki, rəhbər səviyyədə olan “icraçıları tələsdirənlər” qısa müddətli siyasi hədəflər naminə hüquqi hərc-mərcliyə və qanunsuzluğa şüurlu şəkildə göz yumurdular. Alt pillədəki icraçılar isə sırf məmur psixologiyası ilə hərəkət edərək, yuxarıdan gələn direktivləri heç bir əxlaqi süzgəcdən keçirmədən kor-koranə yerinə yetirirdilər. Məhz bu düşünmədən icra etmə instinkti sistemi həm qurbanlar, həm də cəlladlar üçün eyni dərəcədə təhlükəli edirdi.

Dövrün real mənzərəsini təsvir etmək üçün İsmayılov həmçinin 1955-ci ildə prokuror Adil Babayevin təqdim etdiyi analitik hesabatı da təhlil edir. Müəllif qeyd edir ki, repressiya dövrünün istintaq materiallarında Azərbaycanın bütün sosial təbəqələri – qocaman bolşeviklərdən tutmuş rus fəhlələrinə və universitet professorlarına qədər hər kəs uydurma əksinqilabi şəbəkələrin üzvü kimi təqdim olunmuşdur. Bu qeyri-professional istintaq materialları çərçivəsində insanlara “müttəhimlərə qarşı keyfiyyətsiz milçək öldürən kağızların buraxılması, arabanın təkərinin düşməncəsinə sındırılması, Azərbaycan SSR-nin ZSFSR-dən qopardılması və müttəfiq respublikaya çevirmə cəhdi, Azərbaycan Dövlət Universitetinin dövlətdən ayrılması” kimi heç bir məntiqə sığmayan ittihamlarla ən ağır cəzalar verilmirdi (İsmayılov, 2019).

İsmayılov tədqiqatında həmçinin “böyük terror”un xronoloji həddlərini bəzi müasir tədqiqatçıların iddia etdiyi kimi yalnız 1937-ci ilin iyulundan 1938-ci ilin noyabrına qədər, yəni “üçlüklərin” fəaliyyət dövrünə qədər məhdudlaşdırmağın elmi cəhətdən yanlış olduğunu vurğulayır. Müəllifin fikrincə repressiv kursun radikallaşması əslində hələ 1936-cı ilin yayında başlamış və sonrakı dövrlərdə cəza metodları tədricən daha amansız xarakter almışdı. Lakin İsmayılov bu yanaşmanı müdafiə edən tarixçilərə və ya konkret tədqiqatlara istinad etmədiyindən, müəllifin irəli sürdüyü tənqidin tarixşünaslıq müstəvisində müqayisəli qiymətləndirilməsi müəyyən dərəcədə məhdudlaşır.

Bununla yanaşı, İsmayılov statistik baxımdan SSRİ miqyasında 1,5 milyon insanın siyasi ittihamlarla həbsi və onlardan 700 min nəfərin edamı faktı fonunda “zərərçəkmiş” kateqoriyasının əhatə dairəsini fundamental şəkildə genişləndirməyi zəruri hesab edir (İsmayılov, 2019). Lakin bütün arxiv sənədlərinin əlçatan olmadığını səbəb kimi göstərən İsmayılov “Azərbaycanda “böyük terror” zamanı nə qədər insan əziyyət çəkib?” sualını cavablandırmaqda çətinlik çəkir. 1936-cı ilin ortalarından 1938-ci ilin ortalarına qədər 13 356 azərbaycanlının həbs edildiyi məlumdur. Burada müəllif mühüm bir məqama diqqət çəkərək bildirir ki, digər millətlər arasında repressiya miqyaslarını nəzərə alsaq bu nə mütləq rəqəmlərə, nə azərbaycanlıların ümumi sayına nisbətdə anti-azərbaycan siyasəti kimi qiymətləndirilə bilməz. Məsələn, ermənilər arasında həbs olunanların sayı 16 988, gürcülər arasında həbs olunanların sayı isə 16 488 nəfər olmuşdur. Lakin qeyd olunan dövrdə XDİK qeydiyyat orqanlarında həbs olunanlar içərisində “iranlı” kimi qeydə alınmış təqribən 15 000 nəfər var idi. İsmayılovun fikrincə bunların da əsasən, azərbaycanlı olma ehtimalı yüksəkdir. Ona görə də müəllif hesab edir ki, digər millətlərlə müqayisədə repressiyalar azərbaycanlılar üçün daha sərt xarakter daşıyırdı (İsmayılov, 2019).

İsmayılovun fikrincə “böyük terror” qurbanlarının əhatə dairəsi yalnız rəsmi şəkildə həbs və mühakimə olunanlarla məhdudlaşmamalıdır. Müəllif Astaradan Culfaya qədərki sərhəd zolağından Qazaxıstana sürgün edilən “etibarsız elementləri”, onların heç bir məhkəmə qərarı olmadan ölkənin uzaq şimalına və Orta Asiyaya göndərilən həyat yoldaşlarını, uşaq evlərinə atılan övladlarını və hətta repressiyaya uğrayanların qohumlarını da bu faciənin birbaşa qurbanları hesab edir. Bu geniş demoqrafik spektri və sosial təzyiqləri analiz edən müəllif 1937-1938-ci illərdə Azərbaycanda

repressiya qurbanlarının real sayının 80-100 min nəfər qiymətləndirilməsini tarixi həqiqətə daha uyğun hesab edir (İsmayılov, 2019). Əlavə olaraq, İsmayılov repressiyaların miqyasını genişləndirən əsas faktor kimi istintaq orqanları ilə məhkəmə hakimiyyəti arasında olan qeyri-sağlam işbirliyini də qeyd edir.

NƏTİCƏLƏR

Aparılmış təhlil göstərir ki, İsmayılov tədqiqatında “böyük terror”un mürəkkəb sosial-siyasi anatomiyası, onun tətbiq metodologiyası və cəmiyyət üzərində buraxdığı sistemli fəsadların elmi sintezini verir və prosesi yalnız statistik göstərici kimi deyil, bir idarəçilik texnologiyası və mənəvi aşınma prosesi kimi təhlil edir. Nəticə etibarilə, İsmayılovun araşdırmaları “böyük terror”un miqyasının və Azərbaycan cəmiyyətinə təsirlərinin daha obyektiv qiymətləndirilməsinə imkan yaradır.

1950-ci illərin ortalarında respublika prokuroru A.Babayev tərəfindən aparılan təhlillər XDİK əməkdaşlarının intellektual, mədəni və siyasi geriliyini açıq şəkildə ortaya qoymuşdur. Lakin bu, sistem üçün bir qüsurlu deyil, əksinə, mütləq itaəti təmin edən bir faktor idi. Hakimiyyət işin keyfiyyətini, sübutların möhkəmliyini və ya obyektiv həqiqəti deyil, yalnız icrasını prioritetləşdirmişdi. Bu sistemdə peşəkarlıq əsaslandırılmış dəlillərin toplanması ilə deyil, hər nə yolla olursa-olsun müttəhimlərdən saxta və etirafedici ifadələrin alınması ilə ölçülürdü.

Repressiyalar sovet modelinin mükəmməlliyinə dair səmimi inam yarada bilməsə də, Azərbaycan xalqının mənəvi-əxlaqi potensialına sarsıdıcı zərbə vurdu, milli mentalitetdə dərin qorxu və itaətkarlıq izləri buraxdı. Kütləvi etirazların yoxluğu hakimiyyətin siyasətinə olan real rəğbətdən deyil, illərlə tətbiq edilən amansız repressiv kursun yaratdığı dəhşətli qorxu hissindən doğurdu. Bu dövrdə hətta cəmiyyətin bir hissəsi yaranmış vəziyyətdən şəxsi mənafehləri üçün uğulluq vasitəsilə istifadə edərək mənəvi tənəzzülün iştirakçısına çevrildi. Bu baxımdan, İsmayılov faciənin mənəvi məsuliyyətini yalnız ali rəhbərliyin deyil, həm də repressiyalara göz yuman, uğulluq edən və mitinqlərdə boğazdolusu qışqıraraq cəza tələb edən geniş “passiv” kütlənin (partiya, sovet, cəza orqanları və təsərrüfat müəssisələrinin işçilərinin) də üzərinə qoyur. Əlavə olaraq mətbuat da bu prosesləri ideoloji tərəfdən dəstəkləyərək təhlükəsizlik orqanlarını daha sərt addımlara ruhlandırırdı (İsmayılov & Həsənov, 1988a).

Stalinin ölümündən sonra sistem öz günahlarını “stalinizm” termini arxasında gizlədərək bütün məsuliyyəti 1956-cı il Bakı məhkəməsində mühakimə olunan cəmi 6 nəfərə yükləməyə çalışmışdır (İsmayılov & Həsənov, 1988b). İsmayılovun fikrincə, hakimiyyətin kütləvi cəzalandırmalardan imtina etməsinin əsas səbəbi siyasi hesablamayla bağlı idi. Belə ki, hakimiyyətin real təmizləmə prosesi 1937-ci il repressiyalarını miqyasca aşağı biləcək yeni bir terror dalğasını qaçılmaz edə bilirdi.

ƏDƏBİYYATLAR

- Ismailov, E. (2010). Soviet state terrorism in Azerbaijan. The Caucasus and Globalization, 4 (1–2). 163–172.
URL: https://www.academia.edu/84515140/Soviet_State_Terrorism_in_Azerbaijan
İsmayılov, E. (2019). Azərbaycanda “böyük terrorun” tarixi. Bakı.
İsmayılov, E., & Həsənov, C. (1988a). Fəryad: qanlı 1937-ci il hadisələri haqqında. “Ulduz” jurnalı, (11), 49–57.
İsmayılov, E., & Həsənov, C. (1988b, 3 iyun). Kölgə (30-cu illərin cəza tədbirləri haqqında bəzi qeydlər). “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 7.
Rüstəmli, N., & Aliyev, T. (1993). Mir Cəfər Bağırovun məhkəməsi: arxiv materialları. Bakı. Yazıçı.
Хаустов, В.Н., Наумов, В.П., & Плотникова, Н.С. (2004). Лубянка. Сталин и Главное управление государственной безопасности НКВД. 1937–1938. Архив Сталина: Документы высших органов партийной и государственной власти (А.Н.Яковлев, общ. ред.). Москва. Международный фонд «Демократия». URL: https://imwerden.de/pdf/lubyanka_stalin_i_nkvd_dokumenty_1937-1938_2004_text.pdf

ABSTRACT

REPRESSIVE MECHANISMS OF THE “GREAT TERROR” IN ELДАР ISMAILOV’S RESEARCH

Nargiz Karimova

Baku State University, Baku, Azerbaijan

This article analyzes the repressive mechanisms of the Great Terror in Azerbaijan from a historiographical perspective based on the studies of Eldar Ismayilov. The aim of the research is to determine the scholarly significance of Ismayilov’s works and to clarify the institutional structure and operational mechanisms of the repressive apparatus. The structure of the article is based on a comprehensive and systematic analysis of the mechanisms of repression. First, the study examines the political and administrative planning of the repressions, including directives issued by Moscow and the quota system. It then analyzes the activities of the main punitive and judicial bodies involved in implementing this policy, namely the “troikas,” the Visiting Sessions of the Military Collegium of the Supreme Court of the USSR, the Supreme Court of the Azerbaijan SSR, and the Special Council, as well as the legalization of torture at the state level. According to Ismayilov’s research, the actual number of repression victims in Azerbaijan during 1937–1938 is estimated at 80,000–100,000 people. Drawing on archival documents, Ismayilov demonstrates that the Great Terror affected all strata of society, including peasants, intellectuals, national minorities, and even family members of the repressed. As a result, Ismayilov’s research is evaluated as a fundamental historiographical work that interprets the period of repression not merely as a statistical phenomenon but as a systematic technology of governance and a process of profound moral and psychological erosion of society.

Keywords: *repression, Great Terror, Eldar Ismayilov, historiography, repressive mechanisms, Azerbaijan*

РЕЗЮМЕ

РЕПРЕССИВНЫЕ МЕХАНИЗМЫ “БОЛЬШОГО ТЕРРОРА” В ИССЛЕДОВАНИЯХ ЭЛЬДАРА ИСМАЙЛОВА

Наргиз Каримова

Бакинский государственный университет, Баку, Азербайджан

В статье на основе исследований Эльдар Исмаилов проводится историографический анализ репрессивных механизмов «Большого террора» в Азербайджане. Цель исследования заключается в определении научного значения трудов Исмаилова и выявлении институциональной структуры и механизмов функционирования репрессивного аппарата. Структура статьи построена на принципе комплексного и последовательного анализа механизмов репрессий. Вначале рассматриваются политическое и административное планирование репрессий, директивы, исходившие из Москвы, а также система лимитов (квот). Затем последовательно анализируется деятельность карательных и судебных органов, участвовавших в реализации данной политики: «троек», выездных сессий Военной коллегии Верховного суда СССР, Верховного суда Азербайджанской ССР и Особого совещания, а также вопросы узаконивания пыток на государственном уровне. Согласно исследованиям Исмаилова, реальное число жертв репрессий в Азербайджане в 1937–1938 гг. оценивается в 80–100 тысяч человек. На основе архивных документов автор показывает, что «Большой террор» охватил все слои общества — крестьян, интеллигенцию, национальные меньшинства и даже членов семей репрессированных. В результате исследование Исмаилова оценивается как фундаментальный историографический труд, рассматривающий период репрессий не только как совокупность статистических показателей, но и как системную технологию управления и процесс морально-психологического разрушения общества.

Ключевые слова: *репрессии, большой террор, Эльдар Исмаилов, историография, репрессивные механизмы, Азербайджан*